

Die ruimte biedt de remonstrantse traditie. In beide hoofdstukken in dit deel lopen overigens de beschrijving van de data en de interpretatie nogal door elkaar heen. Dat roept vragen op naar de subjectiviteit van de onderzoeker, zeker wanneer hij zelf verwijst naar rolverwarring (p. 143).

Het onderzoek loopt uit op een reflectie op remonstrants confessionalisme (deel vier). Achtereenvolgens bespreekt hij daar persoonlijke geloofsbelijdenissen, onder meer van een aantal respondenten (hoofdstuk 8), de historische ontwikkeling van wat de onderzoeker het ‘gedifferentieerde remonstrantse confessionalisme’ noemt (hoofdstuk 9), en de totstandkoming van de nieuwe geloofsbelijdenis van 2006 (hoofdstuk 10). Met name dit laatste hoofdstuk biedt degenen die geïnteresseerd zijn in vragen rond levende traditie en vernieuwende credo’s boeiend materiaal. En hetzelfde geldt voor bewonderaars van de tekst van deze geloofsbelijdenis, waartoe ik ook mijzelf reken. Het boek wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk (11), waarin de diverse lijnen uit het onderzoek met elkaar in samenhang gebracht wordt. Dat overtuigt niet helemaal, mede door het gebruik van modellen en schema’s die veel explicatie nodig hebben.

Met bijzondere interesse ben ik dit boek begonnen te lezen, omdat ik als theoloog die deel uitmaakt van een andere protestantse-christelijke subcultuur, een aantal jaren een ‘fellow traveller’ geweest ben van verschillende remonstrantse gemeenten waar mijn echtgenote predikant was. De studie van Junte heeft me opnieuw doen beseffen dat remonstrantse theologen aardige en interessante mensen zijn, maar dat er ook iets wringt in de discrepantie tussen persoonlijke geloofsvrijheid en het conserveren van traditionele vormen en gebruiken van een sociale club. Junte heeft de remonstranten een dienst bewezen door zijn bevindingen vast te leggen in dit boek, nu er nog remonstranten zijn.

Rein Brouwer

(PThU, Amsterdam)

Berghuijs, Joantine (2018), *Meervoudig religieus. Spirituele openheid en creativiteit onder Nederlanders*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 313, ISBN 9789463727310. € 19,99.

Het Nederlandse religieuze landschap is de afgelopen decennia ingrijpend veranderd. Enerzijds is er sprake van secularisatie en een voortgaand proces van ontkerkelijking, maar anderzijds zijn er ook tekenen van religieuze vernieuwing en revitalisering. Meervoudige religiositeit, waarbij mensen zich laten inspireren door meerdere tradities, is zo’n voorbeeld van religieuze vernieuwing. Over de aard en omvang van het fenomeen meervoudige religiositeit is echter nog weinig bekend. Daarom doet Joantine Berghuijs in dit boek een poging om dit fenomeen nader in kaart te brengen op basis van grootschalig

kwantitatief, en aanvullend kwalitatief, onderzoek. Hiertoe stelt zij de volgende vier vragen: Hoeveel mensen zijn meervoudig religieus? Welke religies spelen een rol bij meervoudige religiositeit en op welke manier(en)? Hoe beleven mensen hun meervoudige religiositeit? en Welke rol speelt meervoudige religiositeit in een aantal maatschappelijke sectoren?

Bovenstaande vragen beantwoordt Berghuijs in zes hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken zijn theoretisch en methodologisch van aard. In hoofdstuk een wordt het concept meervoudige religiositeit gedefinieerd, waarna in hoofdstuk twee wordt verhelderd hoe meervoudige religiositeit in deze studie gemeten is. Vanaf hoofdstuk drie worden dan de empirische resultaten gepresenteerd. In het derde hoofdstuk wordt gemeld dat 41 procent van de Nederlandse bevolking betrokken is bij één religieuze traditie en daarmee, volgens de definitie van Berghuijs, monoreligieus is en dat 23 procent van de Nederlandse bevolking betrokken is bij twee of meer religieuze tradities en daarmee meervoudig religieus is. Verder blijkt dat deze meervoudig religieuze doorgaans een christelijke achtergrond hebben en de christelijke traditie vooral combineren met elementen uit het boeddhisme en het jodendom en minder met elementen uit het hindoeïsme en de islam. Hiermee zijn de eerste twee vragen beantwoord. De wijze waarop mensen hun meervoudige religiositeit beleven, de derde vraag, komt aan bod in hoofdstuk vier. Hier komt naar voren dat meervoudig religieuze flexibele gelovigen zijn voor wie religieus zijn eerder een zoektocht is dan een kwestie van vaste overtuigingen. Hoofdstuk vijf is een soort intermezzo en doet verslag van een deelstudie onder geestelijk verzorgers. Uit deze deelstudie komt naar voren dat 63 procent van de geënquêteerde geestelijk verzorgers meervoudig religieus is en aldus religieus zeer flexibel. Een flexibiliteit die zeer goed past bij de huidige religieuze diversiteit waarmee geestelijk verzorgers vandaag de dag in hun werk worden geconfronteerd, aldus Berghuijs. Het belang van meervoudige religiositeit voor de geestelijke verzorging, maar ook voor het onderwijs, de kerken alsmede voor de overheid wordt tenslotte in het zesde en laatste hoofdstuk uitgewerkt. In antwoord op haar vierde onderzoeksvraag betoogt Berghuijs tenslotte, dat aandacht voor meervoudige religiositeit in verschillende sectoren kan bijdragen aan dialoog, tolerantie en sociale cohesie.

Zoals gezegd, is het religieuze landschap in Nederland aan sterke veranderingen onderhevig. Pogingen van onderzoekers om deze veranderingen in kaart te brengen en te duiden, verdienen dan ook alle aandacht en waardering en dat geldt ook voor de studie van Berghuijs. Desondanks heb ik wel drie fundamentele bezwaren tegen deze studie.

Mijn eerste en meest fundamentele bezwaar geldt de wijze waarop meervoudige religiositeit wordt gedefinieerd en gemeten. Berghuijs gebruikt in haar studie vaak de Engelse taalige benaming *Multiple Religious Belonging* en duidt meervoudig religieuze stevast aan met de afkorting MRB'ers. Maar wat zijn dat? En wat betekent belonging, of betrokkenheid, in haar studie? Hier hanteert Berghuijs naar mijn idee een veel te ruim begrip van betrokkenheid. Voor haar is betrokkenheid 'een relatie hebben met' en deze relatie

kan op zeven manieren, door haar modaliteiten genoemd, vorm krijgen: mensen kunnen affiniteit hebben met een religieuze traditie, zij kunnen bepaalde praktijken verrichten of voorwerpen bezitten die uit een religieuze traditie afkomstig zijn, ze kunnen specifieke overtuigingen hebben, ze kunnen bepaalde ervaringen relateren aan een religieuze traditie, ze kunnen bepaalde waarden uit een religieuze traditie halen, ze kunnen lid zijn van een religieuze gemeenschap en ze kunnen zichzelf identificeren als christen, moslim et cetera. Voor Berghuijs zijn al deze modaliteiten gelijk en ze vormen bijvoorbeeld geen continuüm van perifere naar sterke betrokkenheid. Aldus stelt zij: “Meervoudig religieus zijn kan uiteenlopen van brede betrokkenheid bij twee religies (overeenkomend met veel modaliteiten), tot het naar believen putten uit twee of meer religies zonder intensief bij één daarvan betrokken te zijn” (p. 51). Maar kunnen we in dit laatste geval wel echt spreken van meervoudig religieus? Is een christen die op zondag naar de kerk gaat en die ook nog een Boeddhabeeld van de plaatselijke bouwmarkt in de tuin heeft staan meervoudig religieus? Volgens Berghuijs wel. Tenminste als aan dat Boeddhabeeld een religieuze betekenis wordt verleend. Maar als deze christen de Boeddha dan interpreteert als een incarnatie van het goddelijke, iets wat boeddhisten niet doen, is deze christen dan meervoudig religieus? Zeggen dat deze christen dan meervoudig religieus is, omdat hij of zij naar believen put uit twee religieuze tradities is toch wel heel raar. Een dergelijke redenering zou bijvoorbeeld inhouden dat moslims per definitie meervoudig religieus zijn, omdat zij Jezus als profeet kennen. Maar wat zegt dit dan nog?

Naar mijn idee moet betrokkenheid scherper gedefinieerd worden, wil spreken over meervoudige religiositeit zinvol zijn. Zo zegt Bruce in een kritische reflectie op meervoudige religiositeit, dat betrokkenheid bij een traditie een minimale vorm van wederkerigheid in moet houden. Dat wil zeggen, dat wanneer iemand in een religieuze traditie wil staan, hij of zij niet zomaar allerlei elementen uit die traditie kan halen, maar gebonden is aan de basale betekenissen die deze elementen in de betreffende traditie hebben. Met andere woorden, kun je wel zeggen dat iemand die Jezus als wijze leraar inspirerend vindt maar hem niet ziet als de verrezen Christus, daadwerkelijk betrokken is bij het christendom? Berghuijs, die deze kritiek van Bruce zelf bespreekt, vindt van wel. Zij vindt dat Bruce met deze nadruk op wederkerigheid een ideaaltypisch beeld van religieuze betrokkenheid neerzet, “(...) dat beperkt is tot monolithische, gescheiden en dremfels opwerpende instituties dat mijn inziens voor onze westerse maatschappij niet meer geldt” (p.226). Maar dit is een vreemde tegenwerping. Dat religieuze betrokkenheid zoals omschreven door Bruce tegenwoordig minder vaak voorkomt, wil nog niet zeggen dat zijn conceptuele omschrijving van religieuze betrokkenheid onjuist is. Daarnaast roept Berghuijs deze kritiek zelf over zich af, doordat zij het steeds heeft over betrokkenheid bij meerdere religieuze tradities en dus zelf ook steeds uitgaat van verschillen tussen tradities. Haar eigen benadering impliceert dus ook dat er een grens is aan wat nog wel en

wat niet meer tot een bepaalde traditie behoort; anders heeft spreken over meervoudige religiositeit of MRB immers geen zin.

Mijn meest fundamentele bezwaar is dus, dat Berghuijs een veel te ruim begrip van religieuze betrokkenheid hanteert. Dit leidt allereerst tot een geweldige overschatting van het relatieve aantal religieus betrokkenen onder de Nederlandse bevolking. Volgens haar is maar liefst 64 procent van de Nederlanders betrokken bij een religieuze traditie. Daarnaast leidt dit ook tot een geweldige overschatting van het relatieve aantal meervoudig religieuzen. Zoals eerder aangegeven, is volgens Berghuijs 23 procent van de Nederlandse bevolking betrokken bij meer dan een religieuze traditie. Maar wanneer we Bruce zouden volgen en als criterium voor betrokkenheid bijvoorbeeld minimaal 'zelfidentificatie' zouden nemen, men noemt zichzelf, christen, boeddhist, moslim et cetera, dan daalt het percentage meervoudig religieuzen onder de Nederlandse bevolking naar slechts 3 procent! Met andere woorden, ik twijfel heel sterk aan de constructvaliditeit van de meting van het centrale begrip in deze studie: meervoudige religiositeit.

Mijn tweede bezwaar ligt in het verlengde van het eerste bezwaar. Ik denk niet alleen dat Berghuijs het huidige percentage meervoudig religieuzen overschat, maar dat zij ook de toekomstige betekenis van dit fenomeen in Nederland overschat. Dit laatste betreft niet zozeer de constructvaliditeit van de meting, maar veeleer het veronachtzamen van een significant kenmerk van de door haar als meervoudig religieus bestempelde personen. De overgrote meerderheid van deze meervoudig religieuzen is namelijk afkomstig uit religieuze gezinnen en is in meer of mindere mate religieus opgevoed. Zo lijkt meervoudige religiositeit althans voor een groot deel een socialisatie-effect te zijn, waarbij een religieuze opvoeding weliswaar geen voldoende maar wel een soort noodzakelijke voorwaarde is voor meervoudige religiositeit op latere leeftijd. Maar als dit inderdaad een belangrijke voorwaarde blijkt te zijn, dan ziet de toekomst van het fenomeen meervoudige religiositeit er alles behalve zonnig uit. Immers, het aantal jongeren dat thuis nog religieus wordt opgevoed of met religie in aanraking komt, neemt met ieder nieuw geboortecohort af. De groep waaruit nieuwe meervoudig religieuzen gerekruteerd kunnen worden, wordt dus met ieder nieuw geboortecohort kleiner. Daar komt nog bij, dat de huidige meervoudig religieuzen waarschijnlijk zelf ook weinig succesvol zullen zijn in het overdragen van hun meervoudige religiositeit op hun kinderen. Berghuijs typeert meervoudig religieuzen immers als religieuze zoekers die op zoek zijn naar religieuze authenticiteit en die hechten aan religieuze autonomie. Maar juist deze mensen zullen in de opvoeding van hun eigen kinderen ook gericht zijn op het stimuleren van autonomie en veel minder op het overdragen van hun eigen religieuze identiteit; ook als dit een meervoudige, religieuze identiteit betreft. Onderzoek naar processen van religieuze socialisatie heeft al verschillende keren aangetoond, dat ouders die gericht zijn op het stimuleren van autonomie in hun kind veel minder succesvol zijn in het overdragen van hun religieuze identiteit en betrokkenheid dan ouders voor wie conformiteit in hun kinderen belangrijk is (Ellison

& Sherkat 1993; Groen & Vermeer 2013). Berghuijs' eigen resultaten geven dus alle aanleiding om te twifelen aan het toekomstig belang van het fenomeen meervoudige religiositeit. Naar mijn oordeel had haar studie duidelijk aan kracht en wetenschappelijke importantie gewonnen als zij veel kritischer op haar eigen resultaten had gereflecteerd. Dit brengt mij bij mijn derde en laatste bezwaar.

Dat Berghuijs zowel de omvang als de toekomstige betekenis van het fenomeen meervoudige religiositeit overschat, komt naar mijn idee voort uit een soort van normatieve vooringenomenheid. Deze studie is niet enkel een studie naar religieuze openheid en creativiteit, het is ook een soort van impliciete verdediging van meervoudige religiositeit als religieuze basishouding. 'Meervoudige religiositeit is goed en is te verkiezen boven monoreligiositeit.' Natuurlijk wordt dit nergens expliciet zo in het boek gesteld, maar als lezer heb je voortdurend het gevoel dat dit wel de impliciete boodschap is. Dit speelt bijvoorbeeld in het eerste hoofdstuk een rol als Berghuijs enkele discussies over *multiple religious belonging* bespreekt zoals die gevoerd worden binnen de theologie en de sociale wetenschappen. De discussie binnen de theologie doet zij dan af, het werk van Kalsky volgend, als normatief en resulterend in 'wij-zij denken', terwijl ze de discussie binnen de sociale wetenschappen typeert als niet-normatief en open voor religieuze pluraliteit. Vervolgens komt deze impliciete normativiteit ook weer naar voren in hoofdstuk vier waarin Berghuijs een vergelijking maakt tussen de religieuze beleving van mono- en meervoudig religieuzen. Meervoudig religieuzen worden dan onder meer getypeerd als meer religieus flexibel en dynamisch, meer onafhankelijk van religieuze tradities, wars van gezagsverhoudingen, weinig dogmatisch en meer ontvankelijk voor religieuze verschillen. Meervoudig religieuzen etaleren aldus een religieuze basishouding, zo concludeert Berghuijs in hoofdstuk zes, die beter past in een postchristelijke en gesecculariseerde samenleving waarin religie niet meer samenvalt met afgebakende tradities, die beter als uitgangspunt en basishouding kan dienen bij het hedendaagse religieonderwijs op school en die ook meer passend is als basishouding voor de hedendaagse geestelijke verzorging.

Uiteraard is het niet verboden om normatieve uitspraken te doen in een empirische studie. Zo lang het normatieve perspectief niet leidend is voor het onderzoek en de empirie vrij kan spreken, hoeft er niets aan de hand te zijn. Maar juist wat dit aspect betreft, roept deze studie vragen op. Naar mijn idee is er met te veel welwillendheid naar het empirische materiaal gekeken en ontbeert deze studie een goede kritische reflectie op de uiteindelijke empirische resultaten. Dat is jammer, want het fenomeen meervoudige religiositeit verdient zeker wetenschappelijke aandacht.

Paul Vermeer
(Radboud Universiteit)